

3. બાપુજી

કિશનસિંહ યાવડા

જન્મ : ૧૯૦૪ મૃત્યુ : ૧૯૭૯

કિશનસિંહ ગોવિંદસિંહ યાવડા, ‘જિપ્સી’ : નિબંધકાર, નવલકથાકાર, વાર્તાકાર, ચરિત્રકાર, સંપાદક, અનુવાદક હતા. તેમનો જન્મ વડોદરામાં. મૂળ વતન સુરત જિલ્લામાં સચીન પાસેનું ભાંજ ગામ. વડોદરા, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ અને શાંતિનિકેતનમાં શિક્ષણ લીધેલું. થોડો સમય ફેલોશિપ હાઈસ્કૂલમાં, ત્યારબાદ મુંબઈમાં શિક્ષક. તેમણે રાજા-મહારાજાઓના એડીસી, અંગત મદદનીશ તરીકે કામ કર્યું હતું. ૧૯૨૭-૨૮માં પોંડિચેરી આશ્રમમાં. વડોદરામાં ‘સાધના મુદ્રણાલય’ની સ્થાપના કરેલી. નર્મદ સુવર્ણચંદ્રક પ્રાપ્ત. ૧૯૬૦થી અલમોડા પાસે મીરતોલા આશ્રમમાં નિવાસ. ગુજરાતી

ગદ્યને આગવી રીતે જોડનારા નિબંધકારોમાં તેમનું ચોક્કસ સ્થાન છે. જીવનમાં ગદ્યની સાધના કરનારા મનુષ્યોનાં ભાવસભર ચરિત્રો અને ચિત્રાત્મક શૈલી તેમના નિબંધોની વિશેષતા છે. ‘અમાસના તારા’, ‘જિપ્સીની આંખે’ નિબંધસંગ્રહોના નિબંધો આ દૃષ્ટિએ નોંધપાત્ર છે.

પોતાને ગમી ગયેલી, પોતાના ઉપર અસર કરી ગયેલી, પોતાના જીવનને કોઈ નવો અર્થ સમજાવી ગયેલી, નવાં જીવનમૂલ્યો, જીવનદર્શન આપી ગયેલી જે વ્યક્તિઓ સાથે પોતાનો અવિસ્મરણીય પ્રસંગ કે પ્રસંગો બન્યા હોય તેવી વ્યક્તિનાં જે તે ગુણલક્ષણોનું શબ્દચિત્ર આપી તે વ્યક્તિને શબ્દરૂપે જીવતી રાખવાની કળા તે વ્યક્તિચિત્ર.

વ્યક્તિચિત્રની એક મુખ્ય શરત એ છે કે જે વ્યક્તિનું શબ્દચિત્ર લેખક આપે છે તેનો તેને અંગત પ્રત્યક્ષ અનુભવ હોય. માત્ર તેને વિશે વાંચીને, સાંભળીને, માહિતી એકઠી કરીને જો લખાણ થાય તો તે જીવનચરિત્ર અથવા જીવનચરિત્રનો અંશ બની જાય.

જે રીતે ચિત્રકાર પોતાની પાસેની પેન્સિલથી, પેનથી, પીંછીથી રેખાના થોડા આકારો કેનવાસ કે કાગળ ઉપર ઉપસાવીને કોઈ વ્યક્તિનું રેખાચિત્ર દોરે છે. તેની સાથે આ વ્યક્તિચિત્રને સરખાવી શકાય. લેખક વાસ્તવિકતાની - જે કશું ખરેખર બન્યું હોય તેવી જ વાત કરે. એ જે બન્યું હોય તેમાં પ્રસંગ કરતાં, લખનાર કરતાં સામેની વ્યક્તિનું જ મહત્ત્વ વધારે હોય. જો પ્રસંગનું મહત્ત્વ વધારે હોય તો સ્મૃતિચિત્ર અથવા સ્મરણલેખ બની રહે. પણ રજૂ થયેલા લેખમાં સામેની વ્યક્તિ કેન્દ્રમાં હોય તો જ તે વ્યક્તિચિત્ર બની રહે. શબ્દોની મદદથી, ભાષાની મદદથી તે રજૂ થયું હોવાથી તે શબ્દચિત્ર તો બને છે જ પણ વ્યક્તિનું કેન્દ્રસ્થ મહત્ત્વ હોવાથી તે વ્યક્તિચિત્ર બને છે.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં શ્રી ઉમાશંકર જોશીની ‘હૃદયમાં પડેલી છબીઓ’ અને શ્રી વિનોદભટ્ટની ‘વિનોદ નજરે’ વ્યક્તિચિત્રોના જાણીતા સંગ્રહો છે.

આ રેખાચિત્રમાં બાપુજીનું વ્યક્તિત્વ રજૂ થયું છે. મૃત્યુની પીડા પણ એ સહન કરી લે છે. પોતાના પુત્રને પોતે વંશપરંપરાનું આપેલું વચન પાળવા સૂચવે છે. સાથે ‘કોઈનું બુરું ન કરવા’ માટેનો ઉપદેશ પણ આપે છે.

રાત્રે બાપુજીને શરીર ઠીક નહોતું. એટલે એ જમ્યા નહીં. મેં અને બાએ એક જ થાળીમાં થોડું જેમતેમ ખાઈ લીધું. રાતે બાએ બાટલીવાળાનું પેનકિલર બાપુજીને પાચું. અમે સૂઈ ગયાં. મધરાતે હું ચોકીને જાગી ઊઠ્યો. જોયું તો બાપુજી વેદના ન સહન થવાથી બિછાનામાં બેસી પોતાના એક હાથ વડે બીજા હાથને દબાવી રહ્યા છે. બાને દીઠી નહીં. દીવો તેજ થયેલો હતો. મારાથી પુછાઈ ગયું : શું છે બાપુજી ? બા ક્યાં ગઈ ?

“હમણાં આવે છે, બેટા, આ તો સહેજ હાથ દુઃખે છે.” એમણે કહ્યું. પરંતુ એમના મુખ ઉપર વિવશતા અને વેદના હતાં. બીજાને આશ્વાસન આપતો એમનો પ્રતાપી અવાજ દીનતા ધારી રહ્યો અને શ્રદ્ધા પ્રેરતી એમની તેજસ્વી આંખોમાં ગમગીની આંસુ બનીને બેઠી હતી. હું વિકળ થઈ ગયો. એટલામાં બા મામા અને મામીને બોલાવી આવી. થોડી વારમાં અમારું નાનું ઘર માણસોથી ખીચોખીચ ભરાઈ ગયું. મામા દોડીને છોટાલાલ વૈદ્યને બોલાવી લાવ્યા. મામી મને બહાર લઈ ગયાં. કલાકેક પણ નહીં વીત્યો હોય ને મેં બાની ચીસ સાંભળી. હું ફાળ ભરીને અંદર દોડ્યો. બાપુજીને પ્લેગની ગાંઠ નીકળી હતી. બાને રડતી જોઈને મારા હૈયે પણ માઝા મૂકી દીધી. છોટાકાકા આખો દિવસ બાપુજીની સારવારમાં રહ્યા. બપોરે શહેરના બે ડોક્ટરો આવ્યા પણ સૌએ આશા છોડી દીધી.

સમીસાંજ હતી, સૌનો જીવ તાળવે ચોંટ્યો હતો. બાની સ્થિતિ બહુ કરુણ હતી. છગન પટેલ મને તેડવા આવી પહોંચ્યા હતા. એ તો બિચારા આ પરિસ્થિતિ જોઈને ડઘાઈ જ ગયા. બાપુજીએ બાને કહીને સૌને બહાર મોકલાવ્યા અને મને અંદર બોલાવ્યો. માત્ર બા, છગન પટેલ, મામા અને છોટાલાલ વૈદ્ય અંદર રહ્યા. બાપુજીએ મને પાસે બોલાવ્યો. માથે હાથ ફેરવ્યો. ગાલ પર આંગળી મૂકી. દૃષ્ટિ મળીને હું રોઈ પડ્યો. ધીરે અવાજે બાપુએ બા પાસે પાણી માગ્યું. મારી ઉપર નજર ઠેરવીને બોલ્યા : “બેટા, પાણી મૂક.” બા અને પાસે બેઠેલાં સૌ જરાક ઊંચાં થઈ ગયાં. વધુ ધીરા અવાજે એમણે કહ્યું : “મારા બાપુએ આપણી પરંપરાગત બધી મિલકત સૂરતના નિરાંત મંદિરને બક્ષિસ આપી દીધી છે પણ એનું વિલ કર્યું નથી. મારી પાસે મરતી વખતે પાણી મુકાવ્યું હતું કે હું એ મિલકત પાછી નહીં માગું અને મેં પાણી મૂક્યું હતું. બીજે વરસે હું ને તારી બા સ્વેચ્છાએ ગરીબી સ્વીકારીને અહીં ચાલ્યાં આવ્યાં. માસીએ આ ઘર ના આપ્યું હોત તો રહેવા છાપરું પણ નહોતું. પણ ઈશ્વરે આપણને ભૂખ્યાં નથી સૂવા દીધાં. એ જ ઈશ્વર ઉપર શ્રદ્ધા રાખીને તું પણ પાણી મૂક કે એ વંશપરંપરાની મિલકત તું પણ પાછી નહીં માગે, અને મેળવવા માટે દાવાદૂવી નહીં કરે.”

બાએ મારા જમણા હાથની અંજલિમાં પાણી રેડ્યું અને કહ્યું : “બેટા, પાણી મૂકો કે એ મિલકત આપણે પાછી મેળવવાનો વિચાર સુદ્ધાં નહીં કરીએ.” અને મેં બાપુજીના શબ્દોની સાથે બાના શબ્દો ઉમેરીને પાણી મૂક્યું.

“બેટા, કોઈનું ભલું ના કરી શકો તો કાંઈ નહીં, પણ કોઈનું બૂરું ના કરશો !” કહીને બાપુજીએ ફરીથી મારે માથે હાથ મૂક્યો. એ હાથ મારે માથે જ રહ્યો ને બાપુજી ચાલ્યા ગયા.

ટિપ્પણ

પેનકિલર - દર્દ શમાવવાની દવા વિવશતા - લાચારી દીનતા - લાચારી ગમગીની - ઉદાસી
વિકળ - વ્યાકુળ કરુણ - દયાજનક બક્ષિસ - ભેટ અંજલિ - ખોબો

રૂઢિપ્રયોગ

ફાળ ભરીને દોડવું - ઝડપથી દોડવું

માઝા મૂકવી - હદ ઓળંગી જવી

જીવ તાળવે ચોંટવો - ભારે ઉચાટ થવો, ખૂબ ચિંતા થવી

માથે હાથ ફેરવ્યો - આશીર્વાદ આપવા

માથે હાથ મૂક્યો - આશીર્વાદ આપવા

પાણી મૂકવું - પ્રતિજ્ઞા લેવી

સ્વાધ્યાય

પ્રશ્ન 1. નીચેના પ્રશ્નોના એક-બે વાક્યમાં ઉત્તર આપો.

1. બાપુજી શા માટે જમ્યા નહીં ?
2. બાપુજી કયા રોગથી પીડાતા હતા ?
3. બાપુજી લેખક પાસે કઈ પ્રતિજ્ઞા લેવડાવે છે ?
4. બાપુજીના અંતિમ શબ્દો કયા હતા ?

પ્રશ્ન 2. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર ટૂંકમાં આપો.

1. લેખક મધરાતે કયુ દ્રશ્ય જોઈને ચોંકી ઊઠ્યા ?
2. છગન પટેલ શામાટે ડઘાયેલા હતા ?
3. લેખકને અંદર બોલાવી બાપુજી શું કરે છે ?
4. બા લેખકને કઈ પ્રતિજ્ઞા લેવડાવે છે ?

પ્રશ્ન 3. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર આપો.

1. બાપુજીએ લેખકને શું બોધ આપ્યો તેનું વર્ણન કરો.
2. આ ગદ્યખંડમાંથી તમને શું પ્રેરણા મળી તે જણાવો.

પ્રશ્ન 4. સમાનાર્થી શબ્દ લખો.

બાપુજી, વેદના, નજર, ઈશ્વર, બક્ષિસ

પ્રશ્ન 5. વિરુદ્ધાર્થી શબ્દ લખો.

આશા, ભલું, ગરીબી

આટલું કરો

1. બીમારીમાં તમને કેવા વિચારો આવે છે તે જણાવતો પત્ર તમારા મિત્રને લખો.
2. ‘પ્લેગ’ વિશે માહિતી આપતું પ્રવચન તૈયારી કરી શાળાની પ્રાર્થના સભામાં રજૂ કરો.
3. ‘ભલાઈ’નો બોધ આપતી કોઈ વાર્તા વર્ગખંડમાં કહો.

વ્યાકરણ

વિરુદ્ધાર્થી

નીચેનાં વાક્યો વાંચો

1. એમનો પ્રતાપી અવાજ દીનતા ધારી રહ્યો.
2. તમે કોઈનું ભલું ન કરી શકો તો કાંઈ નહીં, પણ કોઈનું બૂરું ના કરશો.
3. માટીમાં જ હાર્યો છું ને માટીમાં જ જીત્યો છું.
4. બાપા ખેતરમાં માટીને ઉપર-તળે કરતા.
5. અમે તાજીવાસીની ભાષા નથી સમજતા.

ઉપરનાં વાક્યો વાંચ્યાં ? તમને ખ્યાલ આવ્યો કે વાક્ય ૧માં તો ‘એમના અવાજમાં વિનવણી હતી.’ એવું કહ્યું હોત તો પણ અર્થ સમજાત. પણ અહીં ‘પ્રતાપી-દીનતા’ ઉમેરીને અર્થને વધુ સચોટ રીતે રજૂ કરવામાં આવ્યો. આ સચોટતા આવી યોગ્ય રીતે પ્રયોજાયેલ વિરુદ્ધાર્થીને કારણે. તમે અન્ય વાક્ય વાંચો - ‘ભલું-બૂરું’, ‘હારવું-જીતવું’, ‘ઉપર-તળે’ અને ‘તાજી-વાસી’ના વિરુદ્ધાર્થી દ્વારા અસરકારક રજૂ થઈ છે.

નીચેનાં કેટલાંક વાક્યો આપ્યાં છે તેમાંના શબ્દોના વિરુદ્ધાર્થી પ્રયોજો.

1. વધુ ધીરા અવાજે એમણે કહ્યું.
1. નવી ખેતી, વધારે પાણી માગતા નવા પાક...
1. માટીમાં લાંબા કૂદકા માર્યા.
1. મારી પાસે પૂરું સરનામું છે.
1. ચારેયમાં મોટો છોકરો મશ્કરીમાં બોલી ઊઠ્યો.

અધોરેખિત શબ્દોના વિરુદ્ધાર્થી પ્રયોજી શક્યા ?

1. વધુ મોટા અવાજે એમણે કહ્યું.
1. જૂની ખેતી, ઓછું પાણી માગતા જૂના પાક...
1. માટીમાં ટૂંકા કૂદકા માર્યા.
1. મારી પાસે અધૂરું સરનામું છે.
1. ચારેયમાં નાનો છોકરો મશ્કરીમાં બોલી ઊઠ્યો.

અધોરેખિત શબ્દોના વિરુદ્ધાર્થી પ્રયોજતાં વાક્યોના અર્થ કેવા બદલાય છે. તે સમજો !

આપણા ભાષાસામર્થ્યને વધારવા માટે વિરુદ્ધાર્થી શબ્દો જાણવા જોઈએ. આવા કેટલાક વિરુદ્ધાર્થી શબ્દો નીચે મુજબ છે.

અઘરું	X	સહેલું	અમાસ	X	પૂનમ
અંધકાર	X	પ્રકાશ	આકાશ	X	પાતાળ
આશા	X	નિરાશા	ઉદય	X	અસ્ત
કરમાવું	X	ખીલવું	કાચું	X	પાકું
કીર્તી	X	અપકીર્તિ	કોમળ	X	કઠોર
કૂર	X	દયાળુ	ખરીદ	X	વેચાણ

ઠોઠ	X	હોશિયાર	દુઃખ	X	સુખ
નિર્મળ	X	મલિન	પહેલું	X	છેલ્લું
પાપ	X	પુણ્ય	પાશ્ચાત્ય	X	પૌરસ્ત્ય
ભીનું	X	સૂકું, કોરું	માનવતા	X	પાશવતા, પશુતા
મૂર્ખ	X	ડાહ્યું, શાણું	યોગ્ય	X	અયોગ્ય
રાગ	X	દ્વેષ	લાભ	X	ગેરલાભ
સજ્જન	X	દુર્જન	સત્ય	X	અસત્ય
સમજણ	X	અણસમજણ	સાંજ	X	સવાર
સ્મરણ	X	વિસ્મરણ	સ્વેદશ	X	પરદેશ

વિરુદ્ધાર્થી શબ્દોનો ઉપયોગ કરીને તમારી ભાષા અભિવ્યક્તિને વધુ અસરકારક બનાવવાનો પ્રયત્ન કરજો.